

Kovács Katalin (szerk.): Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken

Argumentum Kiadó, Budapest, 2016, 532 oldal¹

A tanulmánykötet megjelentetése jól időzített, hiszen a magyar mezőgazdaság rendszerváltozás utáni átalakulási folyamata lényegében csak az utóbbi években jutott nyugvópontra, így eljött az ideje a leltárkészítésnek. Mára kialakult a földből élők stabil, hosszú távra berendezkedett szereplőgárdája (gazdálkodók, képzett alkalmazottak, megszürt, tartósan együtt dolgozó brigádokba szerveződő idénymunkások), megszilárdultak a birtokok, az üzemi formák és a termelésnek és értékesítésnek keretét adó hálózatok. Bár ezek összetételét, jellemzőit a politika által az utóbbi időben gerjesztett zavarok, tulajdonátrendeződések megbolygatták, de a trendeket érdemben már nem változtatták meg. Emellett az utóbbi egy-másfél évtized a kijózanodás kora. Elszálltak a mezőgazdasághoz kapcsolódó illúziók, az érintetteknek tudomásul kellett venniük, hogy komoly tőke és magas szintű szakértelem nélkül itt éppúgy nem lehet boldogulni, mint más tudásigényes ágazatban.

A kötet az MTA két műhelyének (KRTK Regionális Kutatások Intézet és TK Szociológiai Intézet) Kovács Katalin és Kovách Imre vezetésével lebonyolított közös OTKA-kutatása eredményeit tartalmazza. A szociológusok és antropológusok részvételével folyó vizsgálatok változatos módszerekkel (kérdőíves felvétel, személyes beszélgetések, részt vevő megfigyelés) zajlottak az ország kilenc mikrotérségében (Dél-Dunántúltól az ország északkeleti csücskéig). A szerkesztő, *Kovács Katalin* lényegét kiemelő bevezetője segíti az eligazodást a húsz tanulmányt magában foglaló kötetben.

Az *első részben* általánosabb érvényű, a mezőgazdaságban érvényesülő globális trendeket számba vevő írásokat olvashatunk (*Juhász Pál* és *Koós Bálint*). Tágasabb téma választása miatt különösen Juhász Pál írása ad jó értelmezési keretet, viszonyítási pontokat az olvasóknak a hazai fejleményeket bemutató kutatási beszámolók megértéséhez. Itt kaptak helyet a magyar agrárium mai állapotát elemző írások is: a gazdálkodók szociodemográfiai jellemzőinek, a földhasználati módoknak és az üzemtípusoknak a bemutatása egy kérdőíves vizsgálat alapján (*Csurgó Bernadett–Kovách*

¹ A kötet letölthető a <http://www.regscience.hu:8080/xmlui/handle/11155/1275> linkről.

Imre–Megyesi Boldizsár), illetve egy-egy írás az idénymunkáról és a termelői értékesítő szervezetek (tész) helyzetéről (*Hamar Anna*).

A kötet *második és harmadik részének* esettanulmányai a mezőgazdaság átalakulásának veszteségeiről szólnak. A második részben két esettanulmány ad képet a nehezen élők helyzetéről, azokról a többnyire képzetlen emberekről, akik számára a rendszer-váltás előtt a mezőgazdaság nyújtott szerény, de biztos jövedelmet, sőt még gyarapodtak is, ám munkájukra az elmúlt évtizedekben kiformalódó agrárvállalkozások már nem tartottak igényt. Az elszegényedéstől csak azok menekültek meg, akik szerencsés módon olyan településen élnek, ahol a paternalista hajlamú helyi vezetés felelősséget érez, amiért cserébe hajlandók elfogadni falujuk függőségen nyugvó fegyelmező rendjét (*Kovai Cecília*). Egy visszapusztásodó falut bemutató esettanulmány szerint (*Németh Krisztina*) a szerencsések közé tartoznak azok is, akik jó időben születtek, és a településen szinte mindenkinek munkát adó állami gazdaság privatizálásával járó leépítések előtt nyugdíjba mehettek, így biztosított a megélhetésük. A hozzájuk hasonló, jellemzően alacsony képzettségű, munkakultúrájú fiatalabb korosztályokba tartozók viszont annál kevésbé szerencsések, minél később születtek: a középgenerációhoz tartozóknak, ha munkájuk nincs is, legalább van saját, még az állami gazdaságtól kapott segítséggel fölépített háza, berendezett, fölszerelt otthona. A húsz-harminc évesek helyzete a legrosszabb, sosem voltak tartósan állásban, számukra az önálló háztartás is csupán ábránd, házasként többnyire szüleikkel laknak.

A *harmadik részben* is azokról van szó, akik kisodródtak a munkaerőpiacról, de a szociális gazdaság keretében megpróbálnak a gazdaságba visszaintegrálódni. A közfoglalkoztatás bevett eszköz a világban a munkanélküliség és a szegénység enyhítésére, ennek középpontjában a gazdagabb országokban főként a készségek növelése, az elmaradottabbakban pedig a közösségi gazdaság fejlesztése áll (Koós Bálint). Magyarországon inkább ez utóbbi mutat némi eredményt. A *Keller Judit–Rácz Katalin–Váradai Monika Mária*-tanulmány az ország különböző térségeiben lefolytatott terepmunka megfigyeléseit elemezve arra jut, hogy a szociális szempontból szervezett gazdaságok sikeres működésének nincs általánosan alkalmazható receptje: az adott térség hagyományai, a helyi elit empátiájának, elkötelezettségének és hozzáértésének foka, kapcsolatrendszerük nagysága és diverzitása, a kiaknázható helyi erőforrások, illetve a tágabb gazdasági környezet együttesen határozza meg a próbálkozások kimenetelét. A legnagyobb sikert az jelenti, ha egy szociális gazdaság képes saját lábára állni, ám ritka a piacra lépés, amit – túl azon, hogy ehhez a feltételek szerencsés együttállása szükséges – az is magyaráz, hogy a mezőgazdaság mára, más fejlett iparágakhoz hasonlóan, marketingvezéreltté és tudásgazdasággá vált (Juhász Pál), így a versenyképességnek itt is alapvető kritériuma a képzett és fegyelmezett munkaerő.

Váradai Monika Mária kiemeli, hogy a közfoglalkoztatás, közösségi gazdálkodás alakulását azért is nehéz előre megjósolni, mert intézményes garanciák hiányában puha változókon, leginkább a települések vezetőinek ambícióján, tisztességén múlik, hogy éppen mire használják a szociálpolitikai forrásokat: hatalmuk bebetonozására,

növelésére vagy a közjó megteremtésére, gyarapítására. A szerző a közjót egyébként gazdasági tartalmánál tágasabban értelmezi, a közfoglalkoztatás eredményének számít az is, hogy a rendszeresen végzett munka, amivel hosszabb távon is lehet számolni, növeli az érintettek önbizalmát, visszaadja emberi méltóságát (ezt kutatási tapasztalatok is alátámasztják), azaz a társadalomba visszaintegrálódásnak nem kizárólagos indikátora az elsődleges munkaerőpiacra való be-, illetve visszalépés. Az önbecsülés ugyan gazdaságilag nehezen értelmezhető, számokban kifejezhetetlen haszon, amiből ugyanakkor nem következik, hogy ne lenne érdemes megfizetni azt a segélyekhez viszonyított többletköltséget, amelybe az „előállítás” kerül. Arra természetesen nincs garancia, hogy ezt a többletköltséget a polgármesterek valóban a rászorulóknak önbecsülésének növelésére, nem pedig a még meglévő méltóságuk elvételeire, kiszolgáltatottságuk további megerősítésére fordítják.

Kiss Márta írásából kiderül, hogy a közfoglalkoztatásnak, közösségi gazdálkodásnak vannak az előbb említetttnél gazdasági terminusokkal jobban megragadható externáliái is. Az érintettek olyan készségeket sajátíthatnak el, amelyek segíthetik őket a boldogulásban, ha másban nem, önellátásuk hatékonyabb megszervezésében, például kertjeik szakszerűbb művelésében, a megtermelt zöldség, gyümölcs tartósításában, tárolásában. Sőt arra is van példa, hogy a szociális gazdaságban megszerzett tudás munkahelyhez is segíti birtokosát.

A kötet *negyedik* – legterjedelmesebb – *résében* kilenc esettanulmány mutat be egy-egy mikrotérséget. A szerzők változatos adatforrásokra támaszkodnak: interjúkra, dokumentumokra, helytörténeti munkákra, fellelhető statisztikai adatokra, illetve korábbi kutatások eredményeire. E források felhasználásával rajzolnak képet az illető térségben valaha fontos szerepet játszó agrárüzemek múltjáról, felbomlásuk, átalakulásuk történetéről, tipizálják a ma működő gazdaságokat, számba veszik piacaikat, kapcsolataikat, a földtulajdoni és a bérleti viszonyokat. Sorra olvasva a kilenc, adatokban gazdag, sok szálon futó, falvak, intézmények és személyes sorsok összefonódását megelevenítő szöveget, fokozatosan kibontakoznak a magyar mezőgazdaságot jellemző összefüggések, trendek. Ezekről szóló összefoglalónk felhasználja a kötet többi, előzőekben már említett írásainak tanulságait is.

HÁLÓZATOSODÁS. A horizontális hálózatokba szerveződés Magyarországon nem túl népszerű, amit a különböző szövetkezések sorsa jól mutat (erről szól Hamar Anna már említett, tészekről szóló írása is). A kezdeti, jórészt uniós és állami ösztönzéssel gerjesztett megalakulási hullám után e forma veszített jelentőségéből, egy részük fel is bomlott, mivel létezésük egyetlen oka a pályázati pénzek megszerzése volt, s e lehetőségek múltán az érintettek nem látták értelmét az együttműködés további fenntartásának. Másik részük még egyben van, de az országunkat jellemző alacsony kooperációs kultúra miatt a résztvevők közül sokan nem aknázzák ki a szövetkezésben rejlő előnyöket. Jellemző, hogy a gazdák használják a többnyire támogatásból megvalósított közös épületeket, berendezéseket (például a társulás tulajdonában lévő szárítót, raktárt), de a termények eladását már ki-ki maga végzi. Noha elvi síkon tudják: a közös értékesítés nagyobb biztonsággal és – hosszabb időtávot tekintve – jelentősebb nyereséggel járna, mégsem tudnak ellenállni egy-egy

aktuálisan jó árajánlatnak, aminek eredményeként végül mindenki maga próbál boldogulni a piacon (Keller Judit).

Néhány kisebb jelentőségű horizontális együttműködési forma elszórtan, a helyi kultúrára ráépülve is előfordul, ezek alkalmi jellegűek, vagy egyetlen ügyre szerveződnek. Például néhány helyi közösség hallgatólagos megállapodással kezében tartja a földpiacot, aminek eredményeként a nem helybelieket sikeresen kizárják a földvásárlásból (Rácz-, Hamar-, valamint Hamar–Kovács–Váradi-tanulmány). *Schwarcz Gyöngyi* írásában egy sajátos szívességcseréről számol be. A közepes méretű birtokok tulajdonosai a földjüket nekik bérbe adók kertjeiben elvégzik a gépi munkákat, így biztosítva a hajlandóságukat, hogy a földbérleti piacon a jövőben őket részesítsék előnyben.

Mivel az alacsony kooperációs kultúra miatt a résztvevők a horizontális hálózatokban többnyire nem képesek hatékonyan kezelni az együttműködési szabályokat megszegő opportunistá magatartást, a vertikális szerveződések váltak az együttműködés domináns formájává Magyarországon. A kellő autoritással és szankcionálási képességgel rendelkező szereplők (tőkeerős kereskedők, fajsúlyos helyi vállalkozók, élelmiszerfeldolgozó üzemek menedzsmentje, a volt mezőgazdasági utódszervezetek vezetősége) képesek kikényszeríteni a kooperáció szabályainak betartását. Az esettanulmányok szerzői által bemutatott vertikális szerveződések meglehetősen változatosak, méretük, konkrét formáik nagyban függenek az ágazat sajátosságaitól, illetve az adott térségben történelmileg kialakult együttműködési mintáktól, a résztvevők gazdasági erejétől. Például bizonyos ágazatokban a hálózatokra rá tudnak fűződni a kis léptékben termelők is (Csurgó Bernadett, *Király Gábor*: szőlő és bor; Keller Judit: nyulászat), sőt akár a helyi lakosság legszegényebb csoportja is (Megyesi Boldizsár: csigafeldolgozó), másokra viszont nem (Rácz Katalin, Keller Judit: tehenészet, Hamar Anna: gyermeli gabona-vertikum). A múlt szerepét jelzi, hogy a kooperáció más mintái jellemzők ott, ahol a két világháború között erős középparasztság volt (Kovách-, Rácz-, Hamar–Kovács–Váradi-tanulmány), mint ahol uradalom (Hamar-tanulmány).

Az esettanulmányokból kirajzolódik, hogy a hálózatok a termelés és értékesítés szinte kizárólagos színterei a megvizsgált mikrotérségekben, az egyénileg boldogulni próbálók periferikus helyzetűek, jellemzően a kisebb birtokkal rendelkező, az önállóság illúzióját fenntartó, idősebb gazdálkodók. A kooperációs kényszer a szociális céllal szervezett gazdaságokra is érvényes: csak abban az esetben képesek az önkormányzat nyújtotta védelemből kilépni, ha valamilyen hálózathoz kapcsolódnak, amelyen keresztül piachoz, információkhoz, kedvezményes árú alapanyagokhoz jutnak (Keller-, Rácz-, Váradi-tanulmány). Még a szezonális munkát végzők is ennek a sajátos szerveződési formának a választására kényszerülnek, mivel a munkaerőpiac individuális résztvevőiként kevés az esélyük munkát szerezni, főképpen ha lakhelyük közelében nincs munka. A gazdák szívesebben alkalmaznak ugyanis már előzetesen szelektált, kész, korábban már bizonyított munkaszervezetet, amelyben a fegyelmet, a feladatok elvégzésének minőségét a munkavállalkozó (a két háború között használatos elnevezéssel: summás-gazda) autoritása biztosítja (Hamar-tanulmány).

FÖLDBIRTOK-KONCENTRÁCIÓ. Az esettanulmányok árnyalják, pontosítják azt a hozzáférhető adatokból már ismert tendenciát, hogy az utóbbi másfél évtizedben

nagyarányú földbirtok-koncentráció ment végbe. A koncentráció tényleges mértékének, súlyának megállapításához tereptapasztalatokra van szükség, ugyanis e jelenség két okból is takarásba kerül. Résztint a miatt a közismert tény miatt, hogy a gazdák vállalkozásukat a pályázati előnyök kihasználása, illetve adózási megfontolások miatt papíron önálló egységekre bontják szét. (A Csurgó–Kovách–Megyesi-tanulmány az említett tényező figyelembevételével korrigálja a kérdőíves vizsgálatban kapott eredményeiket.) A másik ok talán kevésbé hangsúlyos a szakirodalomban, ám a kötet esettanulmányaiból kiderül: a koncentrációt a hálózatosság is jelentősen felerősíti, hiszen általa megnő a kooperációban részt vevők gazdasági potenciálja (anyagi és társadalmi tőkéje), természetesen – vertikális szerveződésről lévén szó – nem egyenesen oszlik el a szerveződésekben belül. Ezen túlmenően a vállalat-gazdaságban régóta ismert, hogy az egymással szoros együttműködésben termelő és értékesítő vállalkozások határai elmosódtak, csak a statisztika láttatja őket önálló egységekként. Nincs ez másként a mezőgazdaságban sem: határozott különbséget kell tennünk tehát a birtoknagyságot szem előtt tartó, statisztikai szempontú megfigyelési, illetve a tényleges működést megragadó elemzési egység között.

A kötet alcímével is hangsúlyozza, hogy polarizáció ment végbe a magyar vidéken az elmúlt évtizedekben. A polarizálódás – a fentieket figyelembe véve – ugyanakkor nem ragadható meg csupán a birtokmegoszlással – azaz, hogy jelentős különbségek lehetnek a közel azonos földterülettel rendelkező gazdaságok között aszerint, hogy be tudtak-e tagozódni valamilyen hálózatba, vagy pedig a tulajdonos egyedül próbál boldogulni a piacon. A hálózatokba tartozás vagy kívül rekedés még a mezőgazdaságból élő képzetlenek csoportját is polarizálja, hiszen a munkavállalkozók csapatába beválogatott idénymunkások megélhetési lehetőségei sokkal jobbakként, mint a munkaerőpiacon egyedül boldogulni próbáló társaikéi.

AZ AGRÁRGAZDASÁG SZEREPLŐI. A magyar mezőgazdaság követi a globális trendet: ebben az ágazatban is a tudás vált az egyik legfontosabb termelési tényezővé. Az esettanulmányok és a kérdőíves adatfelvétel eredményei szerint a legnagyobb gazdaságok vállalkozói, menedzsmentjei jellemzően fiatalabbak és iskolázottabbak az átlagnál, míg a skála másik végpontján elhelyezkedő, még életképes (durván 30–100 hektár közötti) gazdaságok tulajdonosai a legidősebbek és a legkevesbé iskolázottak. Birtokaik nagy valószínűséggel eladásra kerülnek, ha kiöregszenek a gazdálkodásból. Az EU-ban tapasztalt trendhez hasonlóan Magyarországon is csökken a gazdaságokban részt vevő családtagok száma, ami – más tényezőkkel együtt – növeli a szezonális munka súlyát (Koós-tanulmány). Ezáltal megnőtt a munkaerő iránti kereslet, kielégítése viszont – a leginkább a vidéket sújtó munkanélküliség ellenére – gondokat okoz, főként azokban a térségekben, ahol többféle elhelyezkedési lehetőség között választhatnak az érintettek, például Tatabánya körzetében (Hamar-tanulmány), de a hagyományos agrárövezetek gazdálkodói is munkaerőhiánnyal küzdenek, nemritkán éppen ez az akadály a gazdaságuk bővítésének, illetve emiatt kényszerülnek profilváltásra (például a kis élők munkai-igényű gabonatermesztésre állnak át).

A birtokok mára megszilárdultak, kialakult a mezőgazdaság állandó szereplőgárdája. Ebből adódóan leapadt az eladható vagy bérelhető szántók, legelők mennyisége – a kötet szinte minden írása rendkívül kiélezett földpiaci versenyről tudósít. Ebben a

helyzetben nem sok esély látszik új szereplők belépésére. Az indulást az is nehezíti, hogy a fajtákat, technológiát, gépesítettséget tekintve látványosan megnőtt a termelés színvonala, tőkeigénye az ezredfordulót követően. A belépési korlátok jelentős emelkedése ellenére mégis indultak új vállalkozások a közelmúltban, bár termékeikkel nem az egyenletesen jó minőségű, nagy léptékű gazdaságokban olcsóbban előállítható tömegárú kínálati piacára léptek be, hanem valamilyen, nemritkán maguk teremtette piacra. Az esettanulmányok beszámolóí szerint jellemzően diplomás, fiatal, kísérletező kedvű, újító gazdákról van szó. A kötetben közölt kérdőíves vizsgálat szerint is jelentősnek mondható a 10 hektár alatti földterületet művelők között a felső- és középfokú végzettséget szerettek aránya (Csurgó–Kovách–Megyes-tanulmány). Olyan induló (*startup* jellegű) vállalkozások tulajdonosairól van szó, akik szerény tőkével rendelkeznek, ám jól képzettek és merész innovátorok: avantgárd, akár az adott tájegység kánonjaival is szembe forduló borászok (Király-tanulmány), biogazdálkodást folytatók (Rácz-tanulmány), helyi termékekkel az igényes városi piacot megcélzó gazdálkodók (Kiss-tanulmány). Amennyire az esettanulmányokból megállapítható, talán ez az egyetlen területe a mezőgazdaságnak, ahol a tulajdonosok között a nemek aránya kiegyensúlyozott. Sok vidéken élő diplomás nő teremt magának kreatív állást néhány főt foglalkoztató vállalkozás irányítójaként, amely valamilyen helyi, kézműves termék előállítására, értékesítésére szakosodott. Akár férfiakra, akár nőkre legyen szó, mindannyiuk törekvése olyan piaci rések megtalálása, ahol értékesíthetik nagy hozzáadott értékű, prémium minőségű, egyedi sajátosságú élelmiszereiket, gyógynövény-alapú kozmetikumait.

A GAZDAELIT HELYI POLITIKAI-TÁRSADALMI SZEREPE. Egy-egy település vagy mikrotérség társadalmi életében az agrárvállalkozók eltérő mértékben vesznek részt. A részvétel mértékét gazdaságuk jellege, a térség távolabbi és közelebbi múltja határozza meg. A gazdálkodók szerepvállalásának három típusa azonosítható az esettanulmányok megjegyzései, utalásai alapján.

Ahol a két háború között a birtokos parasztság volt a helyi közélet meghatározója, ott a gazdák ma is aktív közéleti szerepre pályáznak. Nagykőrösön és Hajdúnánáson (Hamar–Kovács–Várad-tanulmány, illetve Kovách-tanulmány) a képviselő-testületi tagságot, polgármesterséget nem csupán azért tartják fontosnak, hogy a közügyeket a maguk érdekeire tekintettel is alakítsák, hanem vonzó számukra az a presztízs is, amelyet ezeknek a tisztségeknek tulajdonítanak.

A tatabányai mikrotérségben az agrárgazdaság jelentősebb szereplőinek a közéletből való fokozatos kikerüléséről tudósít Hamar Anna. A rendszerváltást követő években még komoly küzdelmeket vívtak a képviselő-testületbe bekerülésért, polgármesteri székért. Az ezredfordulóra viszont e vállalkozások érdekköre, kapcsolatrendszere túlnőtt a mikrotérségen, így vezetőik elveszítették érdeklődésüket a helyi közélet iránt, bár néhányan ma is komolyan veszik a társadalmi felelősségvállalással kapcsolatos kötelezettségeiket, támogatnak különböző rendezvényeket, intézményeket. A támogatás ugyanakkor nem jár együtt a közéletbe való bekapcsolódással.

Néhány térségben olyan mezőgazdasági nagyvállalkozások működnek, amelyek intellektuális és technológiai szigeteket képeznek a környezetükben (Rácz-, Schwarcz-tanulmány). Magasan képzett alkalmazottaik (például genetikus, közgazdász)

beköltözők, akik továbbra is megőrizték „idegenségüket”, szakmai kapcsolataik az adott településen kívüli világhoz kötik őket. Ugyanez érvényes magukra a cégekre is, értékesítési területük nem csupán a mikrotérségen, hanem gyakran az ország határain is kívül esik, lényegében a globális agrárelitklub tagjai. Hatalmas távolság választja el a nagyüzem magasan kvalifikált alkalmazottait környezetük iskolázatlan, előregedő, alacsony munkakultúrájú lakosságától. Itt, ezekben az esetekben a legkéz-zelfoghatóbb a vidéki térségekben élők polarizáltsága.

Végül idézzük fel újra a kötet alcímét! Polarizáció a magyar vidéken – pontosan kifejezi a szerzők törekvését arra, hogy megragadják a mezőgazdaságban a rendszerváltás után végbement folyamatok eredményeit. Azt az óriásira nőtt távolságot, amely elválasztja egymástól a földből élők nemzetközi hálózatokba is betagozódó felső egy-két százalékát a földtől sorsuk némi javulását remélő képzetlen, falujukba beszorult szegényektől. A kötet írásai nemcsak a végleteket mutatják meg, hanem aprólékosan számba veszik és – sorsokkal, a mezőgazdaság átalakulásának térségenként változó mikrotörténeteivel, a múlt máig tartó hatásaival – érthetővé teszik a földből élők vertikális és horizontális tagoltságát.

Kuczi Tibor

Kuczi Tibor, Budapesti Corvinus Egyetem.